Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2019 № 975) www.economy.nayka.com.ua | № 2, 2021 | 25.02.2021 р.

DOI: [10.32702/2307-2105-2021.2.103](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.2.103)

УДК 338:14.330.341.2

Ю. Г. Власенко,
к. е. н., доцент, доцент кафедри економічної теорії,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID ID: 0000-0001-7071-2984
Т. О. Власенко,
к. е. н., доцент кафедри виробничого та інвестиційного менеджменту,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID ID: 0000-0003-2999-7441

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК НЕГАТИВНИЙ ФАКТОР НА ШЛЯХУ ДО ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ УКРАЇНИ

Y. Vlasenko
PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economic Theory, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
T. Vlasenko
PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Production and Investment Management, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

THE SHADOW ECONOMY AS A NEGATIVE FACTOR ON THE WAY TO ECONOMIC GROWTH OF UKRAINE

У статті висвітлено різноманітні теоретико-методичні підходи до дефініції – “тіньова економіка”. Подано міжнародну класифікацію та описано види тіньової економіки. Здійснено характеристику поточного стану тіньової економіки в Україні, встановлено, яка частка від ВВП України перебуває в тіні. Узагальнено методологічні положення оцінки рівня тіньової економіки за електричним методом, методом “витрати населення”, методом збитковості підприємств та методом комплексного індикатора – інтегрального показника рівня тіньової економіки. Згідно попередніх розрахунків Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України рівень мінізації економіки у 2020 році склав 31% від обсягу офіційного ВВП або 1232114 млн.грн. Обґрунтовано причини появи тіньової економіки та шляхи її подолання. Проаналізовано тенденції розвитку тіньової економіки, оцінено масштаби мінізації, які мають негативний вплив на економічне зростання України. Поширення тіньової економіки поряд з макроекономічною розбалансованістю та обмеженістю ресурсів визнані Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ) основними глобальними ризиками майбутнього десятиріччя. Ризики тіньової економіки пов’язані з незаконною торгівлею, організованою злочинністю та корупцією.

The shadow economy remains one of the most important threats to the economic security of the aggravating state socio-economic crisis in Ukraine and has a negative impact on its international image. That is why developing effective mechanisms for de-shadowing the sphere of management and finance, search and return to legal circulation of illegally removed from its assets, protection of objects of property rights is priority areas of state policy implementation. Economic inequality is seen simultaneously as a factor in the formation of favorable environment for the shadow circulation of goods and as a consequence of the shadowing of international trade flows. Increasing the cost of running a legal business, shadow economic relations restrain the development of national economies and increase inequality both within countries and between them.

The article highlights various theoretical and methodological approaches to the definition - "shadow economy". The international classification and types of shadow economy are given. A description of the current state of the shadow economy in Ukraine has been made, and it has been established what share of Ukraine's GDP is in the shadows. The methodological provisions of estimating the level of the shadow economy by the electric method, the method of "population expenditure", the method of unprofitable enterprises and the method of a complex indicator - an integrated indicator of the level of the shadow economy are generalized. According to preliminary calculations of the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine, the level of shadowing of the economy in 2020 amounted to 31% of official GDP or 1232114 million UAH. The reasons for the emergence of the shadow economy and ways to overcome it are substantiated. The tendencies of the shadow economy development are analyzed, the scales of shadowing, which have a negative impact on the economic growth of Ukraine, are estimated.

The spread of the shadow economy, along with macroeconomic imbalances and limited resources, are recognized by the World Economic Forum (WEF) as the main global risks of the coming decade. The risks of the shadow economy are associated with illicit trade, organized crime and corruption.

Ключові слова: *тіньова економіка; види тіньової економіки; тіньовий сектор економіки; корупція; демінізація; економічне зростання; інклюзивне зростання; ВВП.*

Keywords: *shadow economy; types of the shadow economy; the shadow sector; corruption; legalization; economic growth; inclusive growth; GDP.*

Постановка проблеми. У продовж 30-ти років незалежності нашої держави, систематичної зміни влади і багатьох поколінь, в Україні вибудована ціла система господарювання асоціальної природи, яка притаманна країнам будь-якого соціально-економічного устрою та віддзеркалює кризу державного управління економіки – це “тіньова економіка”. Дане явище є негативним та стримуючим фактором на шляху України до нового виду економічного зростання, а саме інклюзивного зростання та розвитку. Інклюзивне зростання принципово відрізняється від стандартного економічного зростання, оскільки має ширші цілі, ніж збільшення доходів і ВВП та вимагає, щоб уряд країни активно працював для досягнення цих цілей, не припускаючи, що позитивні результати автоматично з’являтимуться внаслідок зростання; зміщує акцент на розвиток людини й підвищення її добробуту та зниження рівня бідності і нерівності. На нашу думку, тіньова економіка проникла в усі сфери життєдіяльності і сформувала тіньову інфраструктуру, яка забезпечує її щоденне функціонування – політичну, ідеологічну, законодавчу, етичну, культурну, а також нову систему духовних та матеріальних цінностей. На сьогоднішній день, тіньова економіка є злободенною проблемою для України, а її причинами – є розшарування суспільства, збільшення розриву між багатими та бідними та втрата довіри народу до влади. Тому ми вважаємо, що обрана тема дослідження є актуальною й потребує всебічного вивчення і обговорення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ситуація, що склалася на цей час в Україні внаслідок масштабного поширення тіньової економіки, потребує глибоких комплексних наукових досліджень цього найбільш своєрідного феномена перехідної (і не тільки перехідної) економіки. Спрощені, поверхневі суспільні уявлення про реальні масштаби і якісні особливості такого складного системного явища, яким є тіньова економіка, негативно впливають на ситуацію, що склалася в цій сфері. Вчені, представники зарубіжної та

вітчизняної економічної думки, починаючи із середини – кінця XX ст., активно працюють над розв'язанням проблеми існування тіньового сектору економіки, виокремлення її чинників та шляхів протидії. Актуальність і гостроту цієї проблематики підтверджують плідні дослідження вітчизняних учених, зокрема З. Варналія [5], О. Кувшинової [2], І. Мазур [7], В. Мандибури [3], С. Мочерного [4], Ю. Харазішвілі [8]. Різні теоретичні аспекти проблеми тіньової економіки, зокрема в контексті причинності тінізаційних процесів, вивчали зарубіжні учені Е. де Сото [6], П. Гутманн, В. Танзі, Ф. Шнайдер та інші. Досліджуючи проблему тіньової економіки, мотиви та причини виникнення, її роль і місце в сучасному ринковому господарстві, науковці формують власні аналітичні оцінки і висновки, пропонують певні шляхи та способи обліку тіньових економічних явищ та механізми державної протидії їх розвитку.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення теоретико-методичних аспектів тіньової економіки, дослідження сучасного стану тінізації економіки країни використовуючи широкий спектр методів та систематизація можливих шляхів детінізації економічної діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до нормативно-правових актів у Наказі Міністерства економіки України від 27.06.2006 № 222 подано методику розрахунку обсягів тіньової економіки [1]. Для цілей цієї методики поняття "тіньова економіка" визначається як незаконне виробництво, до якого належать: виробництво товарів (надання послуг), збут та розповсюдження яких заборонено законом; відсутність дозволу на здійснення певного виду діяльності (виробництво товарів чи надання послуг). Приховане виробництво, складовими якого є легальні види діяльності, але приховані від державних органів контролю з метою: уникнення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів); недотримання певних норм: рівня середньої зарплати, тривалості робочого часу, правил техніки безпеки на робочому місці тощо; уникнення статистичної звітності та статистичного анкетування.

Перуанський економіст Ернандо де Сото [6] у своїх наукових працях досліджував тіньову економіку у різних її проявах, серед іншого науковець виокремив три види тіньової економіки: "Друга" тіньова економіка — це заборонена законом економічна діяльність працівників «білої» (офіційної) економіки, яка приводить до прихованого перерозподілу раніше створеного національного доходу. З точки зору суспільства у цілому «друга» тіньова економіка не виробляє ніяких нових товарів чи послуг: вигодами, які отримуються від «другої» економіки, користуються одні люди за рахунок втрат, які несуть інші люди.

"Сіра" тіньова економіка — економічна діяльність по виготовленню та реалізації звичайних товарів та послуг, яка дозволена законом, але не реєструється (переважно дрібний бізнес). На відміну від «другої» економіки, яка невідривно пов'язана з «білою» (офіційною) економікою та паразитує за її рахунок, «сіра» економіка є автономною. У цьому секторі виробники або свідомо ухиляються від офіційного обліку, не бажаючи нести витрати (пов'язані з отриманням ліцензій, сплатою податків тощо), або звітування про такий вид діяльності взагалі не передбачено.

"Чорна" тіньова економіка (економіка організованої злочинності) — заборонена законом економічна діяльність, яка пов'язана з виробництвом та реалізацією заборонених та дефіцитних товарів та послуг. «Чорною» економікою у широкому значенні можна вважати всі види діяльності, які повністю виключені з нормального економічного життя, оскільки вони вважаються несумісними з ним й такими, що його руйнують.

Згідно досліджень економічного оглядача Кувшинової Ольги [2], подано міжнародну класифікацію тіньової економіки для статистичних служб, а саме:

1. Незаконна (кримінальна) економіка — діяльність, яка напряму заборонена законом;
2. Нелегальна (підпільна) економіка — виробництво легальних товарів і послуг, але без реєстрації й необхідних дозволів й/або з ухиленням від сплати податків;
3. Неформальна економіка — самозайнятість, а також діяльність мікропідприємств, які не мають статусу юридичної особи й зазвичай родинних, в яких важко відділити власний дохід від доходу підприємства;
4. Виробництво домогосподарствами продукції для власного споживання;
5. Статистичні помилки.

В літературі існує ряд визначень поняття «тіньова економіка». Зокрема, Мандибура В.О. [3] розглядає категорію «тіньова економіка» з двох позицій у широкому та вузькому розумінні, а саме:

- у широкому розумінні до тіньової економіки відносять – сектор домогосподарств (сектор натурального самозабезпечення); «сектор неформальний» (дрібне виробництво, послуги, торгівля, «світло-сірий» сектор); «темно-сірий» сектор («прихований» сектор легітимних видів економічної діяльності); «чорний» (кримінальний), диверсифіковані частки «чорної» економіки;
- у вузькому розумінні тіньова економіка представлена тільки певними видами економічної діяльності й відносинами, які є або протиправними, або суспільно небезпечними (що на практиці не завжди збігається) [3, с. 12–14].

Мочерний С.В. визначає категорію тіньової економіки як сферу прояву економічної активності, яка спрямована на отримання доходу від здійснення заборонених видів діяльності або на ухилення від державного контролю та сплати податків при здійсненні легальних видів економічної діяльності [4, с. 637].

Варналій З.С. виділив три блоки тіньової економіки: 1) неформальна економічна діяльність – легальне (нерегламентоване державою) виробництво товарів та надання послуг; 2) прихована економіка – порушення в межах дозволеної економічної діяльності; 3) незаконна економіка – здійснення заборонених видів діяльності [5, с. 442].

Від теоретичних аспектів та визначень тіньової економіки, пропонуємо перейти до розгляду основних методів оцінки тіньової економіки опираючись на аналітичні дані розрахунків Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Доречно зазначити, що в Україні існують дві офіційні методики оцінки рівня тіньової економіки: методика Державної служби статистики України та методика Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України.

За попередніми розрахунками відомства [9], рівень тіньової економіки у січні-березні 2020 року склав 31% від обсягу офіційного ВВП, що на 1 в.п. менше за показник січня-березня 2019 року (Рис. 1.).

Рис. 1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від обсягу офіційного ВВП) і темпи приросту/зниження рівня реального ВВП (у % до відповідного періоду попереднього року)*

* Джерело: [9]

Збереження тенденції до зниження тіньової економіки відбулося, не зважаючи на поширення негативних наслідків пандемії COVID19 і зниження рівня реального ВВП на 1,3% за підсумком I кварталу 2020 року до відповідного кварталу 2019 року. Разом з тим, аналізуючи досвід попередніх криз, очікуваним було збільшення рівня тіньової економіки, адже в умовах значної невизначеності бізнес прагне зменшити ризики втрати ресурсів. Так, відбулось очікуване зменшення ділової та інвестиційної активності. За трьома методами, з використанням яких здійснюється оцінка рівня тіньової економіки (Рис. 2.), зафіксували зменшення рівня порівняно з відповідним періодом 2019 року: метод “витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги” – на 4 в.п. (до 29% від обсягу офіційного ВВП); електричний метод – на 3 в.п. (до 27% від обсягу офіційного ВВП); монетарний метод – на 2 в.п. (до 29% від обсягу офіційного ВВП). Разом з тим метод збитковості підприємств показав збільшення рівня тіньової економіки (на 15 в.п. до 38% від обсягу офіційного ВВП), що значною мірою обумовлено суттєвим погіршенням фінансового становища підприємств в умовах дії обмежень, запроваджених з метою запобігання стрімкому поширенню пандемії коронавірусу в світі та Україні, а також утворених у період карантину логістичних проблем.

Рис. 2. Динаміка рівня тіньової економіки за окремими методами, % від обсягу офіційного ВВП*

* Джерело: [9]

Зростання рівня тіньової економіки за методом збитковості підприємств є очікуваним (Рис. 3.). Адже, відповідно до методології розрахунку збільшення рівня тіньової економіки відбувається переважно внаслідок суттєво зростання збитків суб'єктів господарювання. Отже значною мірою зростання збитковості є відображенням об'єктивних процесів, а не динаміки тінізації.

Тому зміну рівня тіньової економіки у галузях, оцінену за методом збитковості, наразі слід розглядати лише як орієнтир у зміні тенденцій тіньової економіки.

Рис. 3. Динаміка рівня тіньової економіки за методом збитковості підприємств, % до обсягу офіційного ВВП*

* Джерело: [9]

Оцінка рівня тіньової економіки за методом "витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги" (Рис. 4.) показала, що порівняно з відповідним періодом 2019 року він зменшився на 4 в.п. і склав 29% від обсягу офіційного ВВП. В умовах запровадження карантинних заходів та закриття всіх видів неорганізованої торгівлі такий результат є об'єктивним.

Рис. 4. Динаміка рівня тіньової економіки за методом “витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги”, % від обсягу офіційного ВВП*

* Джерело: [9]

За прогнозами НБУ, українська економіка скоротиться на 5% у 2020 році внаслідок карантинних обмежень для подолання пандемії та глобальної кризи. Регулятор також очікує, що економіка відновить зростання на рівні близько 4% у наступні роки. Міжнародний валютний фонд оприлюднив прогноз падіння реального валового внутрішнього продукту України на 7,7% у 2020 році. Водночас уже у 2021 році ВВП зросте на 3,6%, вважають у МВФ.

Висновки. Таким чином, тіньова економіка – складне комплексне явище, ефективна боротьба з яким залежить від ефективності державної політики, тому як Україна щорічно втрачає близько 700-800 млрд. грн, а за десятирічний період дослідження з 2010 по 2020 роки – це десятки трильйонів гривень! Слід додати, що будь-які дії щодо детінізації економіки країни повинні супроводжуватись одночасно із заходами щодо підвищення довіри населення до органів публічної влади та його інформування про діяльність останніх.

Підводячи підсумки варто зазначити, що завдання протидії тінізації економіки України особливо гостро постає за умов сучасних геополітичних викликів, а саме: гібридної війни з Росією та євроінтеграційних процесів. Окреслені вище напрями протидії тінізації економіки України формують основний сутнісний базис для подальшої розробки комплексного плану детінізації економіки України. Протидія тінізації економіки України вимагає проведення поліпредметних досліджень, розробки комплексної стратегії протидії у співпраці із зарубіжними партнерами, насамперед з метою використання їх позитивного досвіду у боротьбі з цим загрозливим для національної безпеки явищем.

Список використаних джерел.

1. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0833-06> (дата звернення: 03.02.2021).
2. Кувшинова Ольга. Четверть глобального ВВП. Ненаблюдаемая экономика в современном мире (російською). <https://www.inliberty.ru/article/escape-shadow/> (дата звернення: 04.02.2021).
3. Мандибура В. О. Тіньова економіка України як об'єкт спеціального наукового дослідження. Київ, 1998. 118 с.
4. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т. 3 / Ред. кол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. 952 с.
5. Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. Київ: Знання, 2009. 647 с.
6. Ернандо де Сото. Інший шлях: Невидима революція в третьому світі: Дослідження нелегальної економіки в Перу. — М.: Catallaxy, — 1995. (рос.)
7. Мазур І. Корупція як інститут тіньової економіки. Економіка України. 2005. № 8. С. 68–75.
8. Проблеми тіньової економіки, детінізації, середньої та мінімальної заробітної плати / Ю. М. Харазішвілі // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. - 2017. - Вип. 12(2). - С. 164-172.
9. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> (дата звернення: 10.02.21).
10. The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights. World Economic Forum. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf. (дата звернення: 12.02.2021).

References.

1. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0833-06> (Accessed 3 Feb 2021).
2. Kuvshinova Ol'ga. "A quarter of global GDP. Unobservable economy in the modern world", available at: <https://www.inliberty.ru/article/escape-shadow/> (Accessed 4 Feb 2021).
3. Mandybura, V. O. (1998), *Tinova ekonomika Ukrainy yak ob'ekt spetsialnogo naukovooho doslidzhennia* [The shadow economy of Ukraine as an object of special scientific research], Kyiv, Ukraine, P. 118.
4. (2002), *Ekonomichna entsyklopediia* [Economic Encyclopedia], vol. 3, Editorial Board S.V. Mocherny (ed.) and others, Vydavnychiy tsentr «Akademiiia», Kyiv, Ukraine, P. 952.
5. (2009), *Ekonomichna bezpeka: navch. posib.* [Economic security: textbook], for ed. Z.S. Varnalia, Znannia, Kyiv, Ukraine, P. 647.
6. Ernando de Soto (1995), *Inshyi shliakh: Nevydyma revoliutsiia v tretomu sviti: Doslidzhennia nelegalnoi ekonomiky v Peru* [Another Way: The Invisible Revolution in the Third World: A Study of the Illegal Economy in Peru], Catallaxy, Moscow, Russia.
7. Mazur, I. (2005), "Corruption as an institution of the shadow economy", *Ekonomika Ukrainy*, vol. 8, pp. 68–75.
8. Kharazishvili, Yu. M. (2017), "Problems of shadow economy, de-shadowing, average and minimum wage", *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Ekonomichni nauky*, vol. 12(2), pp. 164-172.
9. Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine. Department of Strategic Planning and Macroeconomic Forecasting, available at: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> (Accessed 10 Feb 2021).
10. The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights. World Economic Forum. available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf (Accessed 12 Feb 2021).

Стаття надійшла до редакції 20.02.2021 р.